

„olyan eszeveszettség volna, melyet még az sem tételezhet fel, aki a mai háború tapasztalatainak hatása alatt hajlandó az emberi természetet a lehető legpesszimisztikusabban megítélni”.

Ezt Halász Imre már nem érte meg. Neve a *Nyugat* főszerkesztőjéi között a folyóirat 1918. március 16-i számának címlapján gyászkeretben jelent meg.

*

Személyes emlékekkel kezdtem, hadd végezzem is személyes emlékekkel. 1975-től 1979-ig az Európa Könyvkiadónál dolgoztam. Szerbátársam voltam Katona Tamásnak, ketten alkottuk a szerkesztőség Helikon csoportját. Egy alkalommal szóba került Halász Imre neve, és kiderült, hogy a *Nyugat* egykori főszerkesztője Tamás dédapja volt. Most végigolvasva Halász Imrénél a *Nyugatban* megjelent írásait, hőkkenve fedeztem fel, hogy Halász történelemszemlélete, egész gondolkodásmódja mennyire ismerős abból a sok-sok beszélgetésből, amelyet négy év alatt, részint a közös munkáink kapcsán, Katona Tamással folytattunk.

Akkoriban sokszor bosszantott, amit Tamás mondott, sokszor próbáltam vitázni vele, bár vitáinkban esélytelen voltam, lévén történelmi felkészültsége sokszorosa az enyémnek. Berzenkedésem ellenére sokat tanultam tőle. Tőle tanultam meg (amit újra meg újra olvashatni Halász Imrénél is), hogy aki konzervatív, az nem feltétlenül reakciós. Hogy valóban létezik, Magyarországon is létezik konzervatív jobboldaliság, amelynek híve jobban megveti a jobboldali radikalizmust és a jobboldali populizmust, mint egy lelkes, szívbéli baloldali. A beszélgetéseinknek is része volt benne, hogy megértettem, nem a forradalmat kell szeretni *per se*, hanem a joguralmat meg az igazságosságot. A forradalom legfeljebb *ultima ratio*, ha más eszköz nincsen. Mindez hozzásegített ahhoz is, hogy felfogjam, mit ért Antall József (Katona Tamás egyetemi évfolyamtársa) *alkotmányos forradalmon*.

De hiszen valami ilyesmit tanultam a demokratikus ellenzékben is, amikor a *Beszélt* szerkesztettük, vagy a TÁRSADALMI SZERZŐDÉS-t írtuk. Amikor megpróbáltuk számon kérni a rendszeren a saját törvényeit. Amikor azon töprengtünk, mennyire és mi módon lehet szerződéses úton, megegyezések révén megváltoztatni a rendszert. De akkor vajon miért nem sikerült jobban megértetni magunkat Antall Józseffel? És miért nem sikerült Antall Józsefnek jobban megértetnie magát velünk?

Bolgár Dániel

GAZDASÁGI MESÉK A NYUGATBAN

Száz év alatt annyit beszéltek a *Nyugatról*, hogy meglepő állításokat ugyan meg lehet még fogalmazni róla, de egészen újszerű témákat felvetni már bajos. Ha mégis lehet valami szokatlanról beszélni, akkor az a *Nyugat* és a közgazdasági gondolkodás viszonya. Várakozásunk ugyanis – gyanítom – az, hogy csupán a viszony hiányáról lehet beszámolni.

Pedig a *Nyugat* igenis foglalkozott gazdasági problémákkal (mindjárt az első számban olvashatunk A MODERN BANKÜZLETRŐL),¹ bár túlzás volna azt állítani, hogy bősége-

sen vagy rendszeresen. Írásommal e cikkek felfedezésére kívánom ösztönözni, felfedezésük közben pedig kalauzolni az olvasót.

Tévedésünk oka világos: a *Nyugat* az irodalomtörténeti kánonban betöltött szerepe miatt terpeszkedik emlékezetünkben, és – épp a kánonban elfoglalt pozíció sajátosságai miatt – a folyóiratnak legfeljebb politikai jelentést² tulajdonítunk a „szűk” szépirodalmin kívül. Így a *Nyugat* a köznapi emlékező tudatában egyértelműen a szellemi oldalra került, és eltávolodott az anyagitól, sőt az erről való gondolkodástól, az ökonomiától is.

Ennek ellenére nem kell feltétlenül úgy gondolnunk a vizsgálandó szövegekre, mint apró idegen testekre a folyóirat túlnyomó, irodalmi korpuszában. A *Nyugatban* publikált ökonomiai és irodalmi alkotások közötti távolság nemcsak lapozással küzdhető le, de nyelvileg, sőt tartalmilag is meglehetősen közel hozhatók egymáshoz.

Először is a XX. század első felének közgazdaságtudománya kevésbé hasonlít a maihoz. Az ökonometria csak a *Nyugat* megszűnése után vált mellékágból a tudányszak fősodrává.³ Addig a közgazdászok jóval egyszerűbb mérési módszereket alkalmaztak, illetve a kvantifikációval legalábbis egyenrangú szerepet játszottak a narratív eljárások. Sőt az elméletektől ódzkodó hazai kvantitatív társadalomtudomány – amint azt mindenekelőtt Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának különben nagyszerű kiadványaiban felfedezhetjük – a statisztikát nem a magyarázat, hanem pusztán a leírás eszközeként használta. Ennek megfelelően a *Nyugat* gazdasági cikkei is úgyszólván teljesen mellőzték a matematikát.

Másodszor: ha a gazdaságtudományi szövegekre irodalmi alkotásként tekintünk, vagy pontosabban relativizáljuk tudomány (valóság) és művészet (fikció) régimódi elkülönítését, akkor ma már nem kell félnünk attól, hogy magunkra maradunk. Hayden White még csak a történettudományi munkák fikciós és poétikus vonásaira hívta fel a figyelmet,⁴ a melleleg gazdaságtörténészként is magasan jegyzett D. McCloskey már a közgazdászatiakkal tette ugyanezt. McCloskey szerint az ökonomiai szövegek mint retorikai teljesítmények ugyanúgy építenek a metaforákra és az elbeszélésekre (tehát arra, amit irodalomnak szokás gondolni), mint a tényekre és a logikára (amit viszont rendesen a tudománnyal hozunk összefüggésbe). Ráadásul e retorikai négyes egyidejű használata szerinte korántsem csak a közgazdászokra, de nem is csak a tudósokra jellemző: „a tudomány irodalmi [...], az irodalom pedig tudományos”.⁵

Harmadszor: a szövegek több esetben kifejezetten irodalom és gazdaság kapcsolódási pontjairól értekeznek. A *Nyugat* körül feltűnő alkotókat kiváltképpen foglalkoztatták a két szféra összekapcsolódásával keletkező távlatok, illetőleg erkölcsi buktatók.

Negyedszer és legfőképp: a *Nyugatban* rendszerint nem szigorú szakszerűséggel megírt tanulmányok jelentek meg. A gazdasági témájú cikkeket legtöbbször nem is közgazdászok, társadalomtudósok, hanem újságírók, üzletemberek, netán szépírók publikálták. Ennek megfelelően a megszólított közönség sem egy speciális képzettségű réteg volt, hanem a (viszonylag) széles nyilvánosság, és a *Nyugat* nem egy tudományos szemlével kiegészített irodalmi lap volt, hanem az értelmiségi disputák fóruma. Gyakran aktualitásokról tudósítanak az írások, amelyeket a távolságtartó megértés helyett a szenvedélyes vita jellemez. Nem gazdaságtudományi cikkek jelennek meg tehát a lapban, legfeljebb a szaktudományos eredmények és érvelésformák populáris változatainak használatáról van szó.

Márpedig, ha így állunk, akkor e munkákat az ökonomia tudománytörténetében elhelyezve tárgyalni nem érdemes, a XX. század első fele gazdaságtörténetének problé-

máit megfejteni belőlük pedig kilátástalan vállalkozás, ezért a továbbiakban azt kívánom megmutatni, hogy amit a gazdaságról a *Nyugatban* írnak, azt mihez képest kell (meg)érteni, vagyis igyekszem a kontextusokat felvázolni, miközben a meseszövésmódja és nem a mese tartalma érdekel.

A száznál több gazdasági témájú közlemény nem egyenletesen oszlik el a mintegy három tucat évfolyamban. A csomópontok nem szerkesztő- vagy szerzőegyeniségekhez kapcsolódnak, hanem a külvilág nagy gazdasági változásaihoz: sűrűsödnek a cikkek az első világháború kezdetétől egészen a háború utáni pénzügyi-gazdasági normalizálódásig, majd a gazdasági világválság éveiben.⁶ Korábbi kutatások híján, valamint az anyag roppant mérete és heterogenitása miatt nem lehet célom, hogy reprezentatív képet nyújtsak. Még nagyobb vakmerőség (és talán időpocsékolás) lenne abba az irányba indulni, hogy valamiféle egységes, nyugatos gazdasági koncepciót hámozzak ki a szövegekből. Az olvasónak meg kell elégednie néhány érdekesnek tűnő szöveg, néhány nevezetes probléma talán olykor újszerű feldolgozásával.

A föld

1931-ben Móricz Miklós, Móricz Zsigmond – többek közt – statisztikus öccse rövidke cikket közölt a *Figyelő* rovatban a Trianon óta végbement, de sokak szerint tovább folytatandó földosztási folyamat értékelése céljával,⁷ amely folyamat a mezőgazdasági keresők között a földbirtokosok arányát egyharmadról kétharmadra növelte. A földreform ügyében szakértőnek számító⁸ Móricz írásában öröndetesnek mondta a nagyarányú változást, mert véleménye szerint a föld eltartóképességének növekedése mindenkor a városi és az uradalmi területek szétparcellázásából adódott, és a továbbiakban is ebből fog adódni. A vágyott célhoz – a birtokosok számának növeléséhez – azonban két úton is el lehet jutni. Az egyik a Móricz által távolságtartóan kezelt, központilag irányított, direkt földosztás, a másik, a szerzőnek kedvesebb lehetőség a föld piaci árának ingadozása, amely jelentős áresés esetén tömegek előtt nyitja meg a tulajdonszerzés, vagyis a nemzetfenntartó (!) tényezővé válás lehetőségét. Sajnálatosnak tartotta azonban, hogy amikor éppen ez utóbbi, kívánatos irányba tartanak a piaci fejlemények, akkor az államhatalmak egész Európában minden eszközt megragadnak, hogy a föld árának ingadozását megakadályozzák. Pedig az állami beavatkozásnak nem erre, hanem a földművelő lakosság kultúrájának emelésére kellene koncentrálnia, hogy a birtokaprózódás ténylegesen a termelés intenzívebbé válását hozza magával.

Hazudnánk, ha Móricz Miklós felettébb szokatlan érvelését kristálytisztá logikája miatt dicsérnénk. Egyrészt a földhöz jutás/juttatás támogatásának egyetlen indoka nála az a pontatlanság, hogy a termelés intenzitását nem egyszerűen az üzemmérettel összefüggőnek láttatja, hanem megtoldja az üzemeltető tulajdonlásának kritériumával: szerinte az intenzíven termelő birtok nem csupán kicsiny méretű, de feltétlenül megművelőjének tulajdona is kell legyen. Másrészt az sem derül ki az írásból, miért gondolja a szerző azt, hogy azok az anyagi erők, melyek a párnacihából előhúzza lehetővé teszik az olcsó mezőgazdasági ingatlanok megvásárlását, éppen az addig földtelen vagy törpebirtokos agrárnépesség kezén vannak, minden más réteg viszont híján van ezeknek.

Ám azt is túlzás lenne állítani, hogy Móricz mondanivalója, úgy, ahogy van, badarság. Könnyedén kivehető, hogy miközben retorikailag a földosztókat is ki akarja elégiteni, és a gazdákat is meg kívánja nyugtatni, aközben épp mindkét érdekcsoporttal szembeszegülő programot hirdet. Móricz a reformerekhez csatlakozva nagy jót lát a

földtelen nép tulajdonhoz jutásában, ám – a birtokosok jogait megvédendő – ezt nem a tulajdonviszonyok kényszerű megváltoztatásával, nevezetesen a nagybirtok direkt felosztásával képzei el, hanem a termőföld szabad piacának megerősítésével. Így kívánná a piackorlátozó reformer és konzerváló irányzat torkán egyszerre lenyomni az állam kivonulását a mezőgazdaságból.

Úgy hiszem azonban, hogy a cikk fő érdeme mégsem ez, hanem egy ugyan nem merőben új, de azért erősen háttérbe szorult beszédmód kialakítása, megerősítése a földkérdésről. Ha szabad elnagyoltan fogalmaznom: a birtokon belül lévők megnyilatkozásaiban az az implicit tartalom szól személyes céljaik közérdekűsége mellett, hogy a földosztás a megművelt területek csökkenéséhez vezet, és emiatt gazdasági recessziót okoz, míg a reformerek nyelvezetében az fogalmazódik meg burkoltan, hogy a földosztás a megművelt területek kiterjesztése révén hoz gazdasági növekedést, és így szolgálja a közjót. De ki az a 'köz'? A birtokosok ezt úgy mondták: a nemzetfenntartó elem és vele a nemzet szorulna vissza, ha elvesznének földjeik.⁹ A földosztást követelő népiek viszont úgy vélték: a nép és vele a nemzet juthat földhöz az őt fojtogató nagybirtok, kimondani is szörnyű: latifundium ellen támadásba lendülve.¹⁰ Az esetleges változást éppen ellentétesen értékeli a két felfogás, de abban megegyeznek, hogy valamiféle extenzív átalakulásról van szó: új földek szerzéséről vagy régié elvesztéséről. A földosztók győzelmes hódítást terveznek, a nagybirtokosok területvédelemre berendezkedett hazafiakként mutatják be magukat. Ezzel szemben Móricz Miklós a birtoktalanok földhöz jutását nem területi expanzióként értelmezi, hanem azt látja benne, hogy a föld, amely eddig a mieink közül valakié volt, most a mieink közül valaki másoké lesz, vagyis a földvagyon újraosztásáról beszél, nem új területek szerzéséről. Ennek logikus következménye, hogy ha pozitív gazdasági fejleményt akar látni a tulajdonviszonyok átrendezésében, akkor azt a termelékenység javulásában kell meglelnie. A gondolatmenet jelentősége tehát abban áll, hogy a földreform problémáját nem a termelés kiterjedtségének, hanem intenzitásának keretében értelmezi, és így kísérli meg az uralkodó, földosztó diskurzust felváltani egy agrárfejlesztővel.

Közölt egy másik cikket is a *Nyugat*, ami ugyanezen az úton indult, de egészen más-hová ért. Egy mintagazdaság vezetője, a mezőgazdasági szakíróként is ténykedő Balkányi Béla 1917-ben kapcsolódott be a leszerelő frontkatonák földhöz juttatásáról szóló vitába.¹¹ Balkányi ilyen diagnózist állít fel a vitáról: „*Birtokpolitikánkat idáig az a gondolat még nem hatotta át, hogy a birtokpolitikának is mindenekelőtt a többtermelés érdekét kell szolgálni. Sem a kormánynak a birtokpolitikáját, sem azokét az ideális gondolkodású férfiakét, akik a létező állapoton változtatni kívántak. Az ő szemükben, politikai nézeteik szerint vagy az embertelepítés, a kisbirtokok szaporítása, vagy a közepes nagybirtokok konzerválása a jelszó, de elfelejtik azt, ami szerintünk a leglényegesebb, hogy mindeniütt a viszonyoknak leginkább megfelelő birtokformával tegyünk a birtokos érdekévé a termések fokozását. Úgy a birtokpolitikának, mint a hitelpolitikának igazi feladata szerintünk nem lehet más, mint megszüntetni a ténylegesen fennálló ellentétet birtokos érdek és termelési érdek között...*” (Kiemelés tőlem – B. D.) Balkányi és Móricz felfogása a kialakult helyzetről tehát egybevágó, eltérőek viszont megoldási javasolataik. Utóbbi a termőföld szabad piacát óhajtja, előbbi szinte megfosztaná szabad akaratától a termelőt, és minden termelési döntést az állami bürokráciára bízna. Utóbbi finoman egyensúlyoz földosztók és konzerválók között, előbbi összeroppantaná a nagybirtokot és felszámolná a kisbirtokot is ott, ahol az a termelékenység szempontjából hátrányos. Balkányi végső soron egy olyan beszolgáltatási rendszert javasol, amely kísértetiesen emlékeztet az 1950-es években működő-

re, csak Balkányi szisztémája nem a dolgoztató osztályellenséget büntetné, és nem szövetkezetesítésre törekedne, hanem a többtermelésre képteleneket üldözné az ésszerűnek mondott birtoknagyság felé. Balkányi a gazdasági racionalitásra hivatkozva kívánta újrendezni a földtulajdon-viszonyokat, de nem vette észre, hogy olyan mindenható államot képzelt a láthatatlan kéz, a piac helyére, amely valójában nemhogy tulajdonhoz juttatna bizonyos rétegeket, de éppenséggel a teljes agrárnépességet megfosztaná tulajdonosi jogainak gyakorlásától, és lényegében állami alkalmazásban álló szakmányossá süllyesztené.

De miképp lehettek olyan ostobák a földosztó diskurzusba „szorultak”, vagyis a reformerek és a gazdák, hogy nem vették észre: a felosztandó ingatlanok mindig is ebben az országban feküdtek, és a felosztás előtt is műveltek voltak, illetve a kiosztott földterület a reform után is ugyanebben az országban maradt. Nos, egyáltalán nem voltak ostobák. Mindegyik álláspont mögött erős nemzeti elkötelezettség rejlik, ám a három irány három különféle nemzet(felfogás) felé köteleződik el, ami a nemzetgazdaság és ezzel a földreform három különféle interpretációját teremti meg. A vélemények tehát abban térnek el egymástól, hogy kik is azok a ’mieink’, kik tartoznak még bele a politikai közösségbe, és kik szorulnak már ki onnan. A reform ellenzői az egykori kiváltságosok leszármazottaiban különös értéket láttak a nemzet szempontjából, ezért az ő visszaszorulásukat a nemzet hanyatlásának vélték. A másik oldalon viszont ezt a réteget éppenséggel kizárták a nemzetből, amikor azt a néppel azonosították. E népi nemzetfogalomnak ugyanis csak egyik vonása az etnicizáltsága (tudniillik magyar). A másik az, hogy az úgymond egyszerű embereket érti bele a nemzetbe, kizárva a különben megkérdőjelezhetetlen magyarságú, tradicionális elitet is,¹² így a tőlük elvett birtokok voltaképp a népi nemzet területi gyarapodását képezik. Móricz Miklós a *Nyugatban* azonban egy olyan (úgy hiszem, a gazdasági realitásokhoz mindenképp közelebb álló) nemzet iránt kötelezte el magát, melynek mind a birtokosok, mind a földtelenek részei, sőt tagja az ország minden polgára. Ebben a felfogásban amennyi vagyongyarapodás keletkezik a nemzet tagjainak egy részénél mondjuk egy földosztás következtében, ugyanannyi vagyonesztésnek kell bekövetkeznie egy másik részénél. Azaz a földreform csak akkor járulhat hozzá a nemzetgazdaság növekedéséhez, ha az a termelékenység növekedésével jár. Balkányi gondolkodásában viszont nincs olyan magasabb rendű közösség, amelynek szempontjából a tulajdonviszonyokat vagy a termelést mérlegre kellene tenni. Balkányi agrárpolitikája: l’art pour l’art többtermelés.

A vagyonos polgár

Egy közepesen fejlett, újkori közép-európai mindjárt háromféleképpen is el tudja beszélni a kapitalizmus egy (viszonylag) újonnan meggazdagodott nagyrának életmunkásságát. A legkevesebb fáradtsága akkor van, ha kizsákmányoló, tőkés dolgoztatóként ábrázolja. E történet hőisének nemhogy egyéniséget, de még nevet sem kell feltétlenül kapnia, a meseszövéshöz elegendő a tőke elvont fogalmának megszemélyesítése. Részleteket legfeljebb a tőkés ellen folyó osztályharcos szervezkedésről tudhatunk meg.

A második megoldás, a hősi változat – a szocialista korszakot leszámítva – talán még az előbbinél is sokkal népszerűbb, és felteszem, némiképp hasonlít a sikeres üzletemberek saját emlékezetében őrzött családtörténetekre. Ebben a mesében a szegény, öreg juhász (szeszfőző/tímársegéd/házaló stb.) lehetőség szerint legkisebb, ám feltétlenül csillagszemű fia elindul szerencsét próbálni a nagyvárosba, de ott immár nem a király leánya felől érdeklődik, hanem olyasféle aspirációi vannak, mint például cégalapítás,

többségi részvénytársaságok megszerzése, zseniális tőzsdei manőverek vagy vállalatok szervezeti modernizációja. Sikereit kitarthatásának, találékonyságának, gyakorlatiasságának és elmeélének köszönheti. Erkölcsi helytállása, közösségi szerepvállalása miatt pedig önérdékkövető ténykedése nemcsak saját erszényét dagasztja, hanem az egész nemzetet is gyarapítja. Ahogyan a gazdaságtörténész retorikájában a húzóágazat láncreakció-szerűen dinamizálja a többit, úgy gazdagítja ebben a mesetípusban a vagyonos polgár gyarapodása a nemzet minden tagját.

Az elbeszélés harmadik, rendkívül ellenséges és 1945-ig talán a legelterjedtebb¹³ változatát abban a pillanatban figyelhetjük meg, amikor a hősi történet érvényessége első alkalommal nyert igazán magas szintű szimbolikus elismerést olyan esetben, amelyben az elismert személy zsidó volt. A bankár és nagykereskedő Schosberger Zsigmond 1890. évi bárósítására gondolok. Az esemény kapcsán az országházban ellenzéki torkokból felhangzó „*Erger, Berger, Schosberger...*”¹⁴ kezdetű nóta – Kövér György által elvégzett – kontextualizálása ennek az elbeszélésnek szinte minden árnyalatára rámutat.¹⁵ Schosberger ügye miatt a függetlenségi Meszlényi Lajos alias Lulu akadékoskodott a király személye körüli miniszternél, és az ő interpellációja apropóján gyűjtött rá az oppozíció az említett, méltatlanul híres nótára. Az affér kapcsán keletkezett szövegek (a nóta, a nóta eredeti változata, az interpelláció és a miniszteri válasz) a Schosberger névnek ’nagy vagyonú polgár’ jelentést adnak, aki a kormányzat kegyeltje, úgy aránylik a nemzethez, mint az elnyomó külhatalmat képviselő, utált Bach-huszár topikus alakja. Nem riad vissza a korrupciótól sem (Schosbergert ugyanis egy titkos pártfinanszírozási ügyben is meggyanúsította a szónok). Bankársága legelső sorban mégis idegenségével, jelesen zsidóságával asszociálódik. Ennek a zsidó nagypolgárnak az érdemtelensége onnan veszi eredetét, hogy az interpelláló a gazdagodást egy olyan játszma keretébe helyezi, amelynek összege zérus, vagyis az egyik (mondjuk, egy zsidó bankár) sikere a másik (mondjuk, egy keresztény, magyar földbirtokos) bukását jelenti. Ezért eleve kizárt ebben a gondolatrendszerben, hogy a vagyonos polgár gyarapodása az egész nemzet javát szolgálja. A Schosberger-féle történetből legfeljebb az az utalás hiányzik a teljességhez, hogy a meggazdagodott polgár kultúrfelfogása a homo novusok ízlésbeli melléfogásaival terhes, legalább az első milliója megszerzését titkok lengik körül, és különben is egy felfuvalkodott hólyag.

De hogyan emlékezik meg róluk a *Nyugat*? A Hatvany család és a lap között olyan szoros volt az összefonódás, és annyiszor szerepelt Hatvany Lajos szerzőként, hogy ki kell zárunk Hatvanyékát a vizsgálatból. A Salgótarjáni Köszénbánya Részvénytársaságot irányító Chorin familia ugyancsak közel állt a *Nyugathoz*. Ifjabb Chorin Ferenc a *Nyugat* Könyvkiadó Részvénytársaság részvényese, míg atyja, idősebb Chorin Ferenc a Gyáriparosok Országos Szövetségében Fenyő Miksa feljebbvalója volt. 1911-ben Ignótus emlékezett meg a *Nyugat* lapjain az apáról.¹⁶ A rövidke írás keletkezésének apropóját nehéz lenne meghatározni. Erősen nekrológszerű, azt állítja Chorinról, hogy „szép és munkás életet élt”, de biztosíthatom az olvasót: a főhős csak a méltatás publikálása után másfél évtizeddel boldogult meg. Annyi bizonyos, hogy Ignótus a hősi elbeszéléstípust tekintette elsődleges referenciájának, amikor megfestette Chorin alakját. Azt már tudjuk, hogy munkás életet élt. Most az is kiderül: tette ezt „minden szentimentalizmus, szavalgatás és idealista póz nélkül”. „Minden haszon, mellyel ő maga vagy bármely vállalkozása emelkedett s meggyarapodott: nemzeti erőgyarapodással esik egybe. Ez az egészséges erkölcs, ez a gyakorlati hazafiság.” De Ignótus ambíciója nagyobb egy ismert interpretáció felelevenítésénél: három lépésben mattot is ad az „ergerbergeri” meseszövegnek. A zsidó iparmágnásban Ignótus a táblabíró kedélyét fedezi fel, amivel mondhat-

ni átlép a szemben álló elbeszélésbe, és „összezavarja” annak logikáját, mert az ottani gonosznak, a vagyonos polgárnak adja a jó, a magyar birtokos nemes attribútumát.¹⁷ A második lépésben Ignotus megfordítja a szerepeket, és most már a birtokos nemes kerül a rossz oldalára. Amikor arról beszél, hogy milyen nem volt Chorin, akkor ezt a rosszat kritizálja Ignotus: „*neki mint táblabírónak nem ábrándjai voltak, hanem gondolatai, s ezeket nem álmodni akarja, hanem valóra váltani. Nem lármázza a független Magyarországot, hanem Ausztriától függetlenül építeni akar*”. A harmadik lépés pedig az ellentét temporalizálása: „*ez a gyakorlati Chorin az, aki az új Magyarországon olyan természetesen áll vezérlő helyen*”. Vagyis a vagyonos polgár képviseli a jövőt, mi több, már a jelent is, a birtokos nemes a múlthoz tartozik, történelmi feladatát elvégezte. Ignotus így sűríti végül össze koncepcióját: „*A nagy és örök magyar széchenyiségnek mintegy polgári ága és verziója válik programmá a Chorin közképében.*”

1925-ben már valóban emlékbeszédet közölt a Nyugat ugyanerről a Chorin Ferencről: Fenyő Miksa a GYOSZ közgyűlésén elevenítette fel a néhai elnök alakját.¹⁸ Látszólag Ignotusszal egyazon irányba indult, hiszen hőse vállalkozókedvét, újító szellemét éppúgy dicsérte, mint mindenben érvényesülő jogászai látásmódját, közérdek iránti elkötelezettségét. „*Amint egy Jókai-regény hőse.*” Míg azonban Ignotus hangsúlyozta Chorin vagyonosságát, és így állította az olvasó elé példaképnek, addig Fenyő szinte eltüntette alakjából az iparmágnást, és tisztán politikussá formálva magasztalta. Fenyő csak egyetlen alkalommal említette, hogy Chorin gazdag ember volt, de akkor is arra hívta fel a figyelmet, hogy lelkülete, érdeklődése nem a vagyonos emberé, hanem épp ellenkezőleg, egy valóságos államférfié: „*azért különös, hogy ez az ember, aki három évtizeden keresztül egy hatalmas iparvállalat élén állt [...] a teremtő munkának ezt az apostolát, legjobban [mégis] a közszabadságok kérdései érdekelték. Ő, akinek nem volt más szempontja, mint a közösség, nem ismert szentebbet, mint az egyén jogainak védelmét, a polgári jogok szabad gyakorlását, a közigazgatási hatalomnak a legszűkebb térre való szorítását*”. Amikor Fenyő Miksa főszereplőjét kizárólag politikussá alakította, kiszakította őt mindenféle vagyonos polgárról szóló diskurzusból, talán mert ezek az elbeszélési módok mind olyan kényes természetűek voltak, hogy fordulataikat használni egy emlékbeszédben könnyen az elhunytal szembeni tiszteletlenségnek hatott volna.

Kornfeld Móric, a Ganz Danubius Részvénytársaság igazgatója, Weiss Manfréd veje, ifjabb Chorin Ferenc sógora állítólag szintén támogatója volt a folyóiratnak,¹⁹ az viszont bizonyos, hogy egy ízben szerzőként is közreműködött. ÁLLAMI BEAVATKOZÁS című írásában (1918. szeptember) egy aktuális rendelet ürügyén magántőke és közérdek viszonyáról értekezett.²⁰ Kornfeld onnan indult, hogy a XIX. századot a teljes gazdasági szabadság és vele az individualizmus kártékony ideológiája hatotta át. Egy ideje azonban örvendtes lázadás bontakozik ez ellen egyrészt a kartell, másrészt a szocializmus bujtogatásával, de azért a gazdasági szabadság elve maradt az irányító, „*bármennyire felemelték szavukat a lelki és a külső organizáció hívei, a konzervatív és a szociáldemokrata pártok*”. A világháború végül mégis arra készítette a kormányokat, hogy a maguk kezébe vegyék a gazdaság irányítását, és maguk határozzák meg, mi a közérdek. Ez a helyzet már – Kornfeld reménye szerint – a békében sem fog megváltozni, bár nagyon is szükségesnek tartja, hogy a kormányok ne dönthessenek önkényesen a közérdekről, hanem azt a népképviselői szerv határozza meg, és a kormány csak hajtsa végre az országgyűlési akaratot.

Hogyan ábrázolja Kornfeld Móric magát, és hogyan a vagyonos polgárokat? Miközben Kornfeld e réteg állami korlátozása mellett kardoskodik, egyetlen esetben sem utal arra, hogy neki személy szerint valami köze volna hozzájuk. Elsőre úgy tetszhet, hogy

épp ő, a vagyonos polgár az egyetlen, aki a Nyugatban kizsákmányoló dolgoztatót lát bele a vagyonos polgárba, azaz saját magába: „nem véletlen, hanem az igazság erejével bír, hogy a szocializmus egész teóriája a tőke – s elsősorban a pénztőke uralmának korlátlanságán épül fel”. A marxizmus bizonyos tételei iránti szimpátiája tagadhatatlan, de Kornfeldet marxistának mondani azért tévedés lenne: gondolatmenete szerint nincsenek a társadalomban kibékíthetetlen ellentétek, mert igenis létezik az egész társadalmat átölélő közérdek. Sőt, akár egy tőkés önérték-érvényesítése is vezethet a közjóra. Kornfeld nem a vagyonos polgárokkal, hanem a piaccal szemben bizalmatlan. Tagadja, hogy „az egyének érdekeinek automatikusan kiegyensúlyozott összege létrehozza a közérdeket”. A láthatatlan kéz ügyetlen. Kornfeldnél a vagyonosság még nem kizsákmányolás (mint a marxista történettípusban), de nem is mások szegénysége (mint az „ergerbergeri” meseszövében). Kornfeld azt az elbeszélésmódot alkalmazza, amelyet hősinek neveztem, csak mivel az egyén gazdagodása nála nem hozza bizonyosan a nemzet gyarapodását, az elbeszélés homo oeconomicus főszereplőjének heroikus jellege elvész.²¹ Pontosabban a nagypolgárok helyett mások lesznek Kornfeld hőrszai. A hősiességet a vagyonos polgárral egyáltalán nem, de a gátlástalan önérték-érvényesítéssel igenis szembeállított (reformkori) köznemesi szellem hordozza. Ezt a rétegszellemet kell Kornfeld szerint „kellő nevelés mellett most már az egész népre kihatólag feltámasztani” (kiemelés tőlem – B. D.), és amikor ilyen szelleművé válnak a nagytőkések is, feltétlenül nemzetük javát fogják szolgálni.

Kornfeld Zsigmondról, Kornfeld Móric apjáról, a Magyar Általános Hitelbank elnök-vezérigazgatójáról biográfiája megjelenése kapcsán írt Móricz Zsigmond a Nyugatban.²² Az életút elbeszélése igen szorosan követi a hősi változatot: hányatott gyerekkor után a szegény, jelentéktelen fiatalember Pestre jön,²³ ahol erkölcsi és szellemi érdemeinek köszönhetően karriert csinál. Ez ebben az esetben a magyar állam adósságállományának rendezését jelenti, amivel eleve „nemzeti munkát vállalt és végzett”, „osztrák érdekekkel szállott szembe és harcolt meg”. De nem elégedett meg ennyivel, hanem a Franklin Társulat Irodalmi Intézet megvásárlásával közvetlenül is áldozott a magyar nyelvű kultúra emelésére. A képlet azonban nem ilyen egyszerű, mert Móricz több ízben átváltott az ergerbergerinek mondott meseszövére. Amikor azért dicsérte Kornfeld Zsigmondot, hogy az oroszországi antiszemita pogromok miatt nem fogadott el egy cári kitüntetést, e szavakkal jelezte a cselekedet sajátosságát: „Megdöbbenő és felemelő nyilatkozat, egy olyan korban, mikor a zsidó bankárok Bécsben és Berlinben a legnagyobb nyugalommal vágták zsebre a hasonló kitüntetéseket.” Móricz különlegességként közli azt is, hogy „ennek a bankárnak lelki élete van”, és „felemelő, hogy éppen egy bankárról ilyen [magasztaló] sorokat merészelt az életrajz-író lejegyezni”. Azaz a (zsidó) bankároknak rendszert nincsen lelki életük, inkább csak anyagi van, és nehezen lehetne róluk felemelő leírást adni. Móricz Zsigmondnál a történettípusokkal folytatott játék következtében nem általában a vagyonos polgár, csakis Kornfeld dicsőül meg. Az ő nagyszerűsége épp abban áll, hogy miközben gazdag ember lett, nem vált hasonlatossá a többi vagyonos polgárhoz, képes volt egyénileg felülemelkedni azok hibáin, vagy ahogy Móricz mondja, zseni.

A Kornfeld Zsigmondról szóló írásnak azonban más tekintetben is újdonságértéke van: az a körülmény, hogy ő a Hitelbanknak nem tulajdonosa, hanem csupán irányítója volt, nem derül ki belőle. Móricz Kornfeldje kockázatvállaló, de racionálisan mérlegel, önmegtartóztató, a külsőleges üzleti siker neki nem a pénz miatt fontos, hanem azt benső megerősítésként értékeli. Ő a tökéletes vállalkozó polgár, aki saját tulajdo-

nát kockáztatja a haszon reményében. Móricz tehát úgy állítja be hősét, mintha Kornfeld mindig a sajátja felett rendelkezne, illetve mintha ő felelne az ügyfelek betéteiért, pedig nem így volt.²⁴ Még a Franklin Társulat is a bank kezébe került,²⁵ nem az övébe.²⁶ Miért kell eltüntetni a mások tőkéjét kockáztató menedzser vonásait a portréről, és miért kell tulajdonosivá alakítani az arcélet ahhoz, hogy heroizálni lehessen a modellt? A választ a *Nyugatban* változó intenzitással, de évtizedeken keresztül folyó bankokráciavitában lelhetjük meg.

A bank

A bankokról folyó közbeszéd mindenekelőtt a bankok hatalmáról folytatott eszmecserét jelentette a *Nyugatban* éppúgy, mint a XX. században legtöbb helyütt. A párbeszédbe kapcsolódó kortárs megfigyelők jelentős hányada aggodalmasan nagynak találta a bankok, illetve a bankok vezetése mellett összefonódott bank- és ipari tőke hatalmi súlyát. Ám a kortársak pillanatnyi érzéseit az utólagos vizsgálódások nem támasztották alá. Az utóbbi években gazdaságtörténeteink igen meggyőzően érveltek amellett, hogy a finansztőke uralmának közkeletű képzete nehezen igazolható. Az empirikus vizsgálatok a pénzintézetek befolyását szerényebbnek, sokszor csupán formálisnak mutatták.²⁷

A *Nyugatban* a bankok túlhatalmáról folytatott diskurzus a lap első számával kezdődött. A közgazdász képzettségű publicista, a börzével úgyszólván együtt lélegző, de lustaságból a profitszerzés helyett mégis inkább kávéházi életvezetésre berendezkedő Greiner Jenő elemezte a banküzlet történiáját.²⁸ A Hilferding *DAS FINANZKAPITAL*-ja előtt publikált írás a bankokat tőke-összeterelő, majd a begyűjtött eszközöket hitelek formájában kihelyező intézményekként definiálja. Greiner a jó bankár legfőbb tulajdonságainak a megbízhatóságot és a kockázatmérlegelő készséget tartja. A megbízhatóság – amelyen az múlik, hogy a tőketulajdonosok hajlandók-e tőkéjüket a bankárnak adni – a fizetőképesség hosszú távú megtartásával igazolódik, illetve azzal, hogy a bankár a maga személyében is vagyonos, mert ebben az esetben valami szakértelme alighanem lehet a pénzügyekben. A kihelyezés már összetettebb művelet. A bank szempontjából a magas kamatot vállaló és mindig pontosan törlesztő adós lenne az ideális ügyfél, ám a dolgok rendjéből következően a magas kamat magas kockázattal jár, és fordítva. A hozam és a kockázat egyidejű mérlegelése – ebben látta a bankár művészetét Greiner. A kockázat fedezésének egyik legkézenfekvőbb módja az volt, hogy a kölcsönzött készpénz fejében lefoglalták, azaz zálogba vették az adós valamely vagyontárgyát a visszafizetés időpontjáig. Csakhogy ez erősen csökkentette az adós jövedelemtermelő, vagyis kamatfizető képességét, ezért idővel a közbülső veszélyforrás, tehát az adós személyének kiiktatása került a bankárok érdeklődésének középpontjába. A begyűjtött tőkéket ettől fogva lehetőleg közvetlenül a termelésbe forgatták. Erre az iparosodáshoz kötődő ütemes növekedés kiváló lehetőséget nyújtott, úgyhogy a bankok nagyszámú iparvállalat tulajdonosai lettek. Ahhoz azonban, hogy a tőke a termelésben fialhasson, óriási induló beruházásokra volt szükség, azaz további tőkemorzsákat kellett összegyűjteni, ennek érdekében pedig szükségessé vált a bankok iránti bizalom növelése, amit a betevők kockázatait csökkentő, hatalmas, pénzintézetek közötti társulásokkal értek el. A bank „*így növeli jövedelmét, hatalmát, befolyását. Így válik hatalommá*”.

Milyen érzelmek fűzték a szerzőt az általa leírt folyamathoz? Greiner gondolkozásától idegen volt az a finansztőketézissel együtt terjedő gyanú, hogy a bankuralom a kizsákmányolás egyik formája. Ellenkezőleg, Greiner kifejezett szimpátiát érzett a ban-

károk iránt, akiknek mindenkor „*nagyon sok nehézséggel kellett megküzdeni*”. A kockázat-mérlegelés „*végtelen nehézségei*” miatt pedig egyenesen a szerző csodálatát vívják ki ezek a pénzemberek. Amint a finánctóke állítólagos kialakulása, úgy Greiner bankuralma is a világméretű haladás folyamatába illeszkedik. De Greinernél a haladás nem az osztály nélküli felé tart osztályharcokon keresztül, hanem egyszerűen a régi, babonás sötétségből az egyre racionálisabb pénzügyi eljárások felé. A bankuralom az ésszerűség győzelme, ami a publikáció idejére Greiner véleménye szerint Magyarországon egy stabil, fizetőképességét őrző pénzügyi szisztémát teremtett. Az iparvállalatok banki alárendeltsége Greinernél nem korszakjelölő, amely a kapitalizmus egy szakaszának leglényegét képezi (mint a finánctóke-konceptióban), hanem csak az egyik izgalmas társadalmi-gazdasági jelenség sok másik mellett.

A következő hozzászólásra 1912-ig kellett várni, amikor a Magyar Távirati Irodát vezető Radó Sámuel cikkének címe ígerte a bankokrácia leleplezését a *Nyugat* hasábjain.²⁹ Ehhez képest meglepő, hogy Radó egyébként lehangoló prózája szinte a publicisztika legvégéig nem mond egyetlen szót sem a bankok hatalmáról. Greiner Jenő elbeszélésének bankára valahol a betétes és a kölcsönvevő közötti térben helyezkedik el, de a bankon belüli pozíciója nincsen tisztázva. Bizonyára úgy kell értenünk, hogy a bankár mindazok képviselője a történetben, akik hatással lehetnek a banki döntésekre, tehát a bank mikrotársadalmát homogénként tünteti fel a szerző. Radó cikke viszont másról sem szól, mint a bankon belüli hatalmi viszonyokról, nevezetesen a tulajdonosok bankigazgató általi elnyomásáról. A bankigazgató négyféleképpen károsítja a bank részvényeseit. Egyrészt óriási fizetésével, de ezt még nem tartja erkölcsi problémának a publicista. Másrészt az úgynevezett szindikátusi nyereség révén: például egy részvénykibocsátáskor a bank a kockázatok áthárítása vagy megosztása végett egy az igazgatóból és meghitt embereiből álló szindikátusnak adja át a részvénycsomagot olcsóbban, amit az drágábban ad tovább. A két ár közötti különbség a jogos szindikátusi nyereség lenne, ha a garanciavállalás nem lenne merő formalitás, és nem csak a banktulajdonosok megrövidítését, illetve a menedzsment gyarapodását szolgálja. Harmadrészt a bankigazgató a legváltozatosabb módszerekkel pénzzé teheti bennfentességét. Például mielőtt a börzei árfolyamokat felhajtó döntést hoz, részvényeket vásárol a maga számára, vagy álhíreket terjeszt a tőzsdén, amit neki mint igazgatónak mindenki elhisz, és kiaknázza az így keltett árfolyammozgást. Negyedrészt visszatartja a különben indokolt osztalékokat, nehogy az igazgatóság mozgástere szűküljön „csupán” a részvényesek gazdagodása kedvéért. Ott van azonban a közgyűlés, ahol a tulajdonosok érvényesíthetik akaratukat a menedzserekkel szemben is. De a közgyűlés tehetetlen, mert állíthat ugyan korlátokat az igazgató szabad tevékenységének, de nagy üzletet csak gyors cselekvéssel lehet kötni – azaz a részvényesek saját nyereségüket veszélyeztetnék a megkötésekkel. Leváltani ugyancsak nem érdemes a vezetőt, mert az önzésnek utat nyitó rések a banküzletnek strukturális tényezői, ezért egy másik igazgató is ugyanúgy viselkedne, mint a régi. Lehet választani persze kevésbé élelmes menedzsmentet is, ám akkor a részvényeseknek azért, hogy megspórolják a bankokratikus elit fortélyainak költségeit, meg kell fizetniük egy bankokrácia ostobaságának következményeit. Radó tehát egyelőre nem bankuralomról beszélt, hanem a bankon belüli menedzsmentet körvonalazta,³⁰ amit ő nem (közvetlenül) a tulajdon szétaprózottságából, hanem az igazgató akcióképességének parancsoló szükségéből eredeztet. Ezután már csak néhány példát kapunk a szerzőtől a bank és az ipar összefonódására, ami tehát voltaképp a bankmenedzserek ipar feletti uralmát takar-

ja. Ez pedig Radó szerint akkora hatalmat jelent, hogy a bankároknak immár a politikai befolyása is felmérhetetlen, amit jól jelez, hogy egy miniszterelnöki fizetés az ő jövedelmükhöz képest zsebpénz.

Összességében Radó cikkének újszerűsége az, hogy a bankokrácia tézise mögött rejlő bankellenességet átalakítja: az ellenség,³¹ a rabtartó most már csak a bankigazgató lesz, így a bank tulajdonosai átkerültek az elnyomott alattvalók sorába. Móricz Zsigmond talán e miatt az ördögi bankigazgató-képzet miatt vonakodott bevallani, hogy az ő ideális hőse, Kornfeld Zsigmond a Hitelbanknak nem tulajdonosa, hanem vezérigazgatója volt.³²

De ne engedjük, hogy Radó Sámuel a bolondját járassa velünk! Nem ilyen egyszerű összeházasítani a bankuralom tézisé a menedzseruralomével. Először is a publicista igen plasztikusan számol be azokról a lehetőségekről, amelyek egy részvénytársaságban módot adnak a menedzsernek a tulajdonosok megrövidítésére. Ebből azonban meglehetősen vakmerőség az igazgatók uralmára következtetni. Ahogy a zsebmetszőről sem gondolja senki, hogy áldozatain örökre uralkodik, úgy a bankvezetőnél is észre kellene vennünk, hogy a saját célra „félretett” tőkemorzsák miatt még nem válik a bank minden tőkéjének despotájává. Másodszor pedig a bankigazgatók bankrészesek feletti uralmának Radó ábrázolásában semmiféle banki sajátossága nincs. Minden másfajta részvénytársaság menedzsere előtt nyitva állnak ugyanezek a lehetőségek zsebe megtömésére.³³

Miért csupán a bankigazgatókat provokálta az újságíró? Azt csak találgatni lehetne, hogy mi mozgatta Radót, azt viszont ismerjük, hogyan értették sorait a cikkére választ küldők. Székely Ferenc, a Belvárosi Takarékpénztár vezérigazgatója visszautasította Radó vádjait, majd megfenyegette egy JOURNALOKRÁCIA című publicisztika elkészítésével, végül igyekezett összekacsintani vitapartnerével, vagy pontosabban figyelmeztette, hogy ők egy „faluból” jöttek: „Csak azon csudálkozom, hogy Ön ezen felháborodik, mintha gróf Radó Sámuelnek hívnák, akinek az ősei régente tízezer jobbágycsaládnak parancsoltak. Olyan mély és filozofikus elmének, mint az Öné, be kellene látnia, hogy mai modern és kapitalisztikus társadalmunk arisztokráciája nem áll csupán grófokból és bárókból, hanem hogy teljes joggal helyet foglal benne a nagyiparos, a bankigazgató, a nagy feltaláló, a nagy lapkiadó, a világhírű költő és művész.”³⁴ Ignotus viszont mindenben helyeselte Radó megközelítését, csak azt sajnálta, hogy Radó nem adott programot a tökéletesen diagnosztizált bankuralom elleni küzdelemre. A menedzser és a banktulajdonos közötti relációt egy hasonlattal világította meg az igazgató markában lévő bank hitelnyújtási politikájáról szólva: „mint ahogy a régi királyok bántak a zsidókkal, mondván: a zsidó: spongya; egy darabig hagyom, hogy megszítja magát, aztán kinyomom!”³⁵

Hogyan jönnek a bankuralom témájához a „feudális” nagyurak, és miért lehetséges, hogy a bankvezetők uralmának kritikusa ilyen „feudális” nagyurat lát a bankigazgatóban, aki viszont tagadja a banki menedzseruralmat, az az urak és a menedzserek megkülönböztetésében érdekelt? A fináncsőke tézise, akár maga a marxizmus, mindenképpen kihívást jelentett annak a – mint láttuk, a *Nyugatban* gyakorta feltűnő – meseszöveési típusnak, amely pozitív hősként ábrázolta a vagyonos polgárt. Ennek az érdemes vagyonos polgárnak – az eredeti történet szerint – ambíciói megvalósításában a legnagyobb akadályt azok az érdemtelenek jelentik, akik csakis születésük előkelősége miatt élvezik a hatalmat, tekintélyt.³⁶ A jövőt képviselő vagyonos polgár tehát minden sikeressége ellenére a múlthoz tartozó uraságok által frusztrált tömegekhez sorolódik. Erre az összetartozásra hivatkozott Székely igazgató, és ez jelenik meg tiszt-

ta formájában a bankokráciavita előtt két évvel a *Nyugat* lapjain, amikor Ignotus és Radó levelezett utóbbi NÉPIES POLITIKA című kötetéről.³⁷ Ha viszont a bankok kezében összpontosul a tőke, és a tőke kizsákmányolással jár együtt, akkor a tőkét a bankokra bízó polgárság frusztráltból frusztrálóvá, a jövő reprezentánsából végképp eltörlendő múlttá alakul. Illetve csak alakulna, ha Radó nem kombinálná a bankuralom tézisé a menedzseruraloméval, aminek révén a tulajdonos polgárok is helyet „nyernek” a bank elnyomottjai között, a bankigazgató pedig a bűnbak szerepét kapja. A menedzseruralom bankokráciába olvasztásának lényege tehát nem az, hogy a bankigazgató – ahogy Ignotusnál láttuk – a „feudális” nagyurak mellé, a gonosz oldalra kerül (hisz ott volt már a bankuralom koncepciójában is), hanem az, hogy a tulajdonosok nem kerülnek oda.

Csakhowy ezzel mintha azt is állítanánk, hogy Radó, amikor válaszolni igyekezett a bankuralom teóriájának kihívására, elfogadta a marxizmust értelmezési keretnek, és azon csak egy apró újítást hajtott végre. Pedig viszonyulásában Radó Sámuel maga is hangsúlyozta, hogy nézetei „*korántsem proletárok, hanem a középosztály és a politikusok körében találkoztak lelkes helyesléssel*”.³⁸ Radóé valóban nem marxista koncepció volt, mert abban a bankmenedzser hatalma nem kizsákmányol, hanem megrontja a képviselő elvét, vagy ahogy ma mondanánk: demokráciadeficitet termel. A tulajdon képviselőtén alapuló részvénytársasági közgyűlés szerinte merő formalitássá válik az igazgató akciószabadsága mellett, így hát érthető, hogy még a közgyűlési részvétel részvényesi jussa is lassan elenyészik a szokásjogban. A bankvezetők roppant politikai befolyása, valamint az egész nemzetet képviselő politikusok bankárokhoz mért anyagi és erkölcsi alulbecsültsége pedig arra vezet, hogy a bankárok miatt nem érvényesülhet a népképviselőn nyugvó hatalomgyakorlás sem, tehát még a népképviselői szervezetben sem minden hatalom a népe.

A bankokrácia fogalmát, amit a *Nyugat* eddig elemzett cikkei építeni igyekeztek, 1931-ben Móricz Miklós már lebontani kívánta.³⁹ Greiner Jenő még a világosság terjedését látta a bankuralom kiépülésében, Móricz már azt a babonás ködöt akarta eloszlatni, ami egyre inkább akadályozta a tisztánlátást a bankokrácia ügyében. Móricznak végső soron logikai úton olyan képet sikerült alkotnia, amely egészen jól illeszthetőnek tűnik a recens gazdaságtörténeti kutatások eredményeihez. A szerző nem rögtön arra kérdez rá, hogy vajon tényleg uralkodnak-e a bankok. Ő onnan indul, hogy mik is azok a bankok. Ervelése szerint leegyszerűsítő az a megközelítés, hogy a banknak hitelezői és adósai vannak. A bank ügyfelei egymásnak hiteleznek, és egymásnak adósak, a bank csak könyveli a köztük lévő (hatalmi) viszonyokat. Ezek a viszonyok azonban a bankok nélkül is létrejönnének, csak a banknak legfeljebb van némi tapasztalata abban, hogy gyorsabban összehozza a tőkéket a tőkeigényekkel, és az összes saját tőkéje ez a szaktudás. Az egész bankhatalom, ha van, csupán arra a tárgyasult illúzióra épülhet, hogy a banknál könyvelt tőke a bank saját tőkéje. Ám ez az illuzórikus megalapozottságú hatalom sem lehet korlátlan, mert a lakosság ama túlnyomó (bár nyilván szegényebb) részére, amely nem ügyfele a bankoknak, semmilyen befolyással nem lehet, ahogy a hitelezők sem alárendeltjei a pénzügynek, hanem inkább körüludvarolt partnerei. A bankok hatalma tehát csak a látszólag neki adós ügyfelekre terjedhet ki. Móricz azon töpreng, hogy a bankok kezükbe ragadhatják-e a politikai hatalmat ezeken az ügyfeleken keresztül. Esélyüket rögtön jelentősen csökkenti, hogy ahol a választás titkos, ott nemigen lehet befolyásolni a választók akaratát. De Móricz szerint a bank a vidéki választók befolyásolásával sem fog sokat bajlódni, mert a bank természeténél fogva kormánypárti abban az értelemben, hogy az nem ér-

dekli, melyik párt van kormányon, hanem csak az, hogy megfelelő kapcsolatai legyenek a végrehajtó hatalommal. Ám könnyebb kapcsolatokat kiépíteni néhány új politikussal, mint odahatni a választók tömegeire. Móricz végső következtetése az, hogy Bankária hatalma csak addig terjedhet, amíg a társadalom többi intézménye engedi: *„éppen olyan kevésbé törekedhetik teljes önállóságra, mint ahogy a könyvelés sem lehet soha független attól a vállaltól, amelynek történelmét írja”*. Ennyi marad a bankuralomból, ha nem veszünk tudomást a tézis varázserejéről.

Az ipar

A Nyugat-barátok Köre – olykor a Budapesti Nemzetközi Vásár vendégszeretétét élvezve – ankétjait több ízben gazdasági problémák megvitatásának szentelte. Nem merészném azt állítani, hogy az ilyen alkalmak forradalmasították a közgazdasági gondolkodást. Elsősorban azért érdekesek ezek az ülések, mert ilyenkor gazdasági szakemberek csatlakoztak a megszokott vendégkörhöz, a *Nyugat* irodalmáraihoz, és a vita hamar átment az irodalom és az üzleti élet viszonyának vizsgálatába.

1932 márciusában, a BNV keretében A MAGYAR IPARPÁRTOLÁS címmel rendezett ankétot a lap.⁴⁰ Móricz Zsigmond szerkesztői proposíciója szinte mindjárt le is zárta (vonna) a vitát, mert rámutatott a feltett kérdés (Melyek a magyar iparpártolás lelki feltételei?) képtelenségére. Móricz először vázolta a magyarországi gyáripar kifejlésének történeti folyamatát. Majd saját korának szomorú állapotát ecsetelte oly módon, hogy elemezte a mezőgazdasági népesség iparcikk-fogyasztási képességének rohamos csökkenését, mely visszaesés Móricz szavaiban már-már megszűnésnek tetszett. Ezután jogos a kétély: *„a bevételektől megfosztott emberek tömege lelki segítséggel tud valamit lendíteni az iparon?”* Móricz tehát az iparpártolás kérdéskörét a gazdasági világválság aktuális diskurzusában helyezte el, és így logikusan jutott arra, hogy tápláljon a potenciális fogyasztó akár nagyon forró érzéseket az ipar iránt, fogyasztani akkor sem tud jövedelem híján, márpedig az iparon csakis ez segítene. A további megszólalók közül egyedül Hegedüs Lóránt, az egykori pénzügyminiszter⁴¹ értette Móriczhoz hasonlóan a kérdést, így ő is a világválság kontextusában kereste a pszichológiai választ, csak nem a fogyasztás, hanem a gazdaságpolitika környékén. A különben diplomatikusan homályos, de azért maróan gúnyos gondolatmenet szerint a válság megoldásának lelki akadálya mindenekelőtt két toposz (Hegedüs hol jelszavaknak, hol egyenesen cirkusznak nevezi őket), mely annyira rögződött a polgárok gondolkozásában, hogy mind a politikusok, mind a szavazók józan belátását lehetetlenné teszi. Az első közhely, amelyről meg kell mutatni, hogy csupán káprázat, így hangzik: *„mi vagyunk az összekötő Kelet és Nyugat között”*, ami az ország gazdasági fejlődésének mindenkor nagyszerű lehetőségeit sejteti, és ezzel altatja el a gazdaságpolitikusok éberségét. És valóban *„ez így is volt, még rá nem jött a világ arra, hogy a föld gömbölyű. Azóta minden ország összekötő kapocs kelet és nyugat közt a föld bármely pontján”*. Másképpen fogalmazva: Nyugat-Európa immár elvesztette azt a különleges pozícióját, hogy a világgazdaság az ő szemüvegén keresztül értelmezze önmagát, és ezzel Magyarország kitüntetett, híd szerepe is megszűnt. A másik közhely az, hogy *„Magyarország agrárország”*, pedig ez csak látszat. A közterhek viselésében a városoké a főszerep, és a foglalkozási statisztika által kimutatott agrártúlsúly is csak annak tudható be, hogy *„nálunk akár suszter, akár báró valaki, valami régi babonából földet vesz”*. Vagyis az agrárnépesség jó része csupán mellékfoglalkozásként gazdálkodik, *„nem is számítva az álkisgazdákat, akik pl. a parlamentet megtöltik”*. A döntéshozók mégis egyre hajtogatják, hogy Magyarország agrárország, ezért ennek megfelelő gazdaságpolitikát igényel. Innen ered a kormánynak a világválság

hatásait enyhíteni célzó, agrártámogatónak mondott politikája, amely Hegedüs szerint csakis arra serkenti a gazdákat, hogy továbbra is eladhatatlan árukat termeljenek, miközben az ipar támogatására és különösen az emberi erőforrás fejlesztésére már nem jutnak eszközök.

A házigazda, Magyar Pál, a BNV alelnöke, a Rassay-féle Nemzeti Szabadelvű Párt országgyűlési képviselője viszont egész másként interpretálta az ankét témáját, és a magyar iparpártolásról inkább a magyar ipar pártolása felé terelte a felszólalók gondolatait. Magyar tehát nem az iránt érdeklődött, hogyan lehet az általános recesszióból kiemelni az iparüzést, hanem hogy miképp hódíthatna el a magyarországi (gyár)ipar pozíciókat a külhonitól, közelebből milyen eszközökkel vehető rá a hazai fogyasztó arra, hogy lelki meggyőződésből hazai terméket vásároljon. Ezzel Magyar a világválság diskurzusáról rögtön át is váltott a hazai ipar védelmének kossuthi hagyományokra hivatkozó diskurzusára. Az ankét közönsége jobbára őt követte. Ilovsky János, a Baross Szövetség vezetője szerint arról kell meggyőzni a fogyasztókat, különösképp a morálra fogékonyabb hölgyeket, hogy a hazai cikkek vásárlása erkölcsi kötelesség. A felszólaló nők viszont éppenséggel nem a kereslet, hanem a kínálat, egészen pontosan a hírverés oldalán vélték felfedezni a külhoni iparcikkek iránti hajlandóság okát. Nagy Margit szerint a reklámok minőségének terén kell behoznia lemaradását a magyar iparnak, és akkor a magyar nők bizalma sem lesz kétséges a honi termékek iránt. Hermann Alice reklámpszichológusi minőségében szállt szembe Ilovskyval. Szerinte a magyar ipar támogatását kötelességként propagálni csekély hatású. Ehelyett azt kell ígérnie a reklámnak, hogy a magyar termék megvásárlásával jobban jár a vevő. Például semmit sem segítene a budai iparon a „Pártoljátok a budai ipart!” jelszó. Más a helyzet viszont, ha azt állítjuk, hogy a budai cukrászdákban finomabb a sütemény. Megint mások az oktatásban vagy a sajtópropagandában látták a meggyőzés lehetőségét. Karinthy Frigyes pedig valamiféle szövetségi ajánlattal hozakodott elő: a szellemi elit magára vállalhatná a hazai gazdaság érdekeinek védelmét, cserébe viszont a honi cégeknek a mecenatúra területén kellene nagyobb „eréllyel” fellépniük még akkor is, ha ezeknek a befektetéseknek a közvetlen és azonnali megtérülése nem biztosított.

Kodolányi János és Kassák Lajos viszont az ipar kérdését nem „védegyletszerűen”, de nem is a világválsághoz képest tárgyalta. Épp ellenkezőleg: véleményüket úgy fogalmaznám meg náluk elvontabban, hogy mindkét fentebbi tárgyalásmód végső soron a befektetett tőke megtérülésének és profitabilitásának szempontjából foglalkozik az ipar problémájával ahelyett, hogy az állampolgárok jólétét tekintené vonatkoztatási pontnak. Az ő felfogásuk viszont abba az irányba mutatott, hogy a szociális jogok elidegeníthetetlen emberi jogokként tartassanak számon. Kodolányi eddig jutott el, Kassák azonban még tovább: a tőke az iparból már a bankokhoz került, és ebben a – Kassák szavával – fináncpárizmusban már nemcsak a dolgozókat, de a dolgoztatók java részét is szorongatja a tőke, azaz – gondolhatjuk tovább mondanivalóját – az iparban mind a munkavállalók, mind a munkaadók azon az oldalon találják magukat, amelyiken nem a tőke hozama a vezérelv. A két művészen kívül egyetlen résztvevő tudott problémamentesen bekapcsolódni ebbe a gondolkozásmódba. Meglepő módon éppen Magyar képviselő úr, aki lényegében egy platformra került Kassákkal (bár kifejezetten indulatos lett mind Kodolányi, mind Kassák beszédétől): tagadta, hogy ők, az üzletemberek a profit növelése céljából óhajtják az ipar fellendülését, hisz őket csakis az izgatja, hogyan érhető el a lehető legnagyobb tömeg lehető legnagyobb boldogsága: „mi is minden embernek munkát, kenyeret akarunk juttatni”. Sőt Magyar ankétzáró szavaival is erre a beszédmódra tér át: „az ankétot érdemes volt megtartani nemcsak kapitalis-

ta szempontból, hanem a dolgozók jövője és boldogulása szempontjából is”. Most üssük csak fel Magyar Pál életrajzát az országgyűlési almanachban! Alig lehet elképzelni szédítőbben ívelő finánciókés karriert az övéénél.⁴²

A *Nyugat* ankétján tehát legalább három különböző diskurzusba foglalták bele az ipartámogatás témáját. Süket maradt-e a három csoportosulás egymás szavaira, eredménytelen volt-e az ankét? Természetesen süket maradt, és – amint az mindmáig szokás az efféle vitákon – az ipar egyetlen problémáját sem oldották meg. Ám miközben a szereplők látszólag az iparpártolás körül csatároztak, folytattak egy metadiskurzust is, melynek immár semmi köze sem volt Indusztriához, ellenben arról a beszédhelyzetről folyt, hogy az ankéton – jobbára – írók cserél(né)nek eszmét a gazdaság szakembereivel. Ebbe a párbeszédbe elég sokan bekapcsolódtak az ülésen felszólalók közül, de mégsem állítanám, hogy nagyon finom részletek derülnek ki a vitából az üzleti világ és irodalmi élet relációjáról. Magyar Pál már a felvezetőben úgy állította be az ankétot, mint egy író-üzletember találkozót, amit az utóbbi oldal azért kezdeményezett, hogy a gazdaság megoldhatatlannak tűnő csomóit a szellem kíválságai, az írók vágják át. Karinthy már vádlólag lépett fel: a gazdasági élet csak támogatást, reklámot vár az irodalmároktól, de cserébe nem ad semmit, nem ismeri el kötelességének a művészetek pártolását. Kodolányi radikálisabb volt Karinthyénál. Mintha komolyan vette volna Magyar udvarias szavait, betört a másik világba: nem lelki gyógyírt keresett az ipar betegségének tüneteire, hanem a gazdasági okokat kutatta. Írói minőségéből eredeztette azt, hogy kioktathatja a gazdasági szakembereket, ráadásul Magyarinak replikázva nem áttalott a (gazdaság)tudományra hivatkozni. Kodolányi az irodalomhoz vonta a tudományt, miközben megtagadta a praxistól. Magyar se maradt el mögötte. Magáról így szólt: „*fanatikus művelője vagyok a gazdaságtudományoknak*”, és így hallgatatta el Kodolányit, majd hasonlóan Kassákot is a szaktudásra hivatkozva: „*az íróknak igen érdekes impressziók vannak a gazdasági élet kérdéseiben, azonban nem szakemberek, és így jutnak téves megállapításokhoz*”. A szövegekből összességében az tűnik ki, hogy a gazdasági élet szereplői valójában nem tanácsokat, főképp nem megoldásokat vártak az íróktól, hanem apró szolgáltatásokat a népszerűségben, a sajtóban, szóval a propagandában.⁴³ Ez a metadiskurzus bukott felszínre a bensőségesen csak reklámankét néven emlegetett rendezvényeken és a hozzájuk kapcsolódó vitacikkekben.

A reklám

1930 tavaszán Móricz Zsigmond szobájának ajtaján egy kétheti lap irodalmi rovatvezetője kopogtatott. Ajánlatot tett az írónak: lapja négyoldalnyi, őt a legkedvezőbb színben feltüntető „kritikai” méltatást közöl munkásságáról. Cserébe a kiadó csak két tárca és két vers átengedését kéri tőle a copyrightot is beleértve. Móricz – legalábbis így meséli a *Nyugatban*⁴⁴ – tiltakozott, veszekedett, aljasságnak nevezte az írókat kisemmiző és az olvasókat becsapó eljárást. Végül azzal fenyegette a szerkesztőt, hogy megírja az esetet. Ezt válaszolta a rovatvezető: „*Ezt nagyon megköszönjük, mert ez nekünk a legjobb reklám, ezzel értesíteni tetszik író társait arról, hogy lehetséges.*” Így lett Móricznak az irodalmi reklám visszásságait feltáró dörgedelmeiből ezeknek hírverése.

Úgy látszik, aki a közzel osztja meg gondolatait (aggódva mondom: mint például most én), nem menekülhet attól, hogy bizonyos dolgokat propagáljon, ezzel bizonyos tőkék hozamát növelje, más dolgoktól pedig esetleg elvegye a köz guszthusát, s a termék mögött álló tőkés profitját veszélyeztesse. A gazdaság és az író között a reklám közvetítésével, úgy tetszik, elkerülhetetlenül kapcsolat épül – ez volt a kiindulópontja azoknak a vitáknak, melyek kis túlzással elárasztották a *Nyugat* 1931. évi számait.⁴⁵

A Nyugat-barátok Körének reklámankétjain a kérdés így hangzott: „*Nem volna-e lehetséges, hogy az irodalom munkásai is segítőleg belekapcsolódjanak a nemzet nagy gazdasági életébe valamiképpen?*” Szorosabban: „*Allhat-e a művészet a reklám szolgálatába, és hogy az irodalom a mai súlyos gazdasági viszonyok közt tehetne-e szolgálatot a gazdasági erők fellendítésére irányuló harcban?*” A vita alapszerkezetének felismerése gyerekjátéknak tűnik. Egyik oldalon azok voltak, akik igenlő választ adtak, és helyeselték is az irodalmi élet bekapcsolódását a reklámba, a másikon pedig azok, akik ugyancsak igennel feleltek, de egyúttal elszomorítónak tartották volna az írók részvételét a hírverésben. Akik üdvözltek a két fél közeledését, azok avítnak vélték az elzárkózást az üzlettől, és óvtak attól, hogy a szellem arisztokratái elkövessék ugyanazt a hibát, amit a termőföld nagyurai már elkövettek. A másik oldalról nézve viszont ott végződik a művészet, ahol a reklám kezdődik, hisz a művész ilyenkor pénzért adja el szent szolgálatait, azaz prostituálódik. Az ankét legfőbb törésvonala tehát (látszólag) az irodalmi érték és tekintély piacra vihetősége mentén alakult ki.

A felszólalók rendre ebbe a szerkezetbe illesztették a maguk véleményét, és ezért különösen meglepő, hogy Kodolányi János kivételével minden egyes nyilatkozó a „reklámozók” közé sorolta magát, ráadásul Kodolányi sem volt konzekvens. Egymásra talált volna gazdaság és irodalom, eredményre vezetett volna a metadiskurzus? Aligha. Egyfelől a realitásoktól nagyon messzi az a felfogás, hogy a szépírástól idegen az értékesítés. Az írók mindig is igyekeztek eladni műveiket, tekintélyüket,⁴⁶ és a XIX. század közepétől a tartós irodalmi közönségsiker – a technikai fejlődés gerjesztette beruházási igény miatt – elképzelhetetlen volt a keresleti oldal, tehát az olvasók kiadó által közvetített igényeinek figyelembevételére, azaz a felvevőpiac megkeresése nélkül.⁴⁷ Úgyhogy ennyiben az irodalmi és például az ipari termelés között semmi különbség nincs, és nem is volt, vagyis e tekintetben nem is találhattak egymásra. Másfelől az ankéton meglehetősen egységesen mutatkozott ugyan a reklám és irodalom összefűzésének helyeslése tekintetében, de élesen különbözött írók és gazdasági szakemberek véleménye arról, hogyan képzelik el az együttműködés gyakorlatát.

A gazdaság felől érkező felszólalók a reklámot a termelés és az értékesítés közé ékelődő tevékenységként értelmezték, vagyis a tét a profitszerzés, amiben az íróra hasznos mellékszereplőként számítottak volna,⁴⁸ olyanformán, mint egy alkalmazottra. Hogy pontosan mire lehetnének jók az írók, arról három elképzelés is forgalomban volt: (1) egyszerű nyelvi lektorálásra, (2) reklámszövegek írására (ami egyébiránt a többség szerint a szépírás külön reklámművészeti ágává fejlesztesendő), (3) újságcikknek álcázott fizetett hirdetések elkészítésére. Az írók viszont irodalom és gazdaság közé ékelve értelmezték a reklámot, a művész az ő történetükben az egyik főszereplő, számukra a gazdaság növekedésével egyenrangú tét az, hogy az irodalom a maga ura maradjon. Egy sem akadt az irodalmárok között, aki egyáltalán hajlandó lett volna tudomást venni a gyakorlati szakemberek harmadikként említett elvárásáról.

Az írók a vitán azon fáradoztak, hogy olyan kikötéseket fogalmazzanak meg, amelyek megvédik az irodalmat a gazdaságtól. Móricz Zsigmond mindjárt bevezető felszólalásában kifejtette, hogy ő készséggel együttműködne a gazdasági élettel, de akkor elvárja, hogy a reklám törjön ki jelen szomorú állapotából: az értelemre hason, logikus érvekkel győzzön meg ahelyett, hogy a tudatalattit izgatná, és ad hominem érvekkel operálna. A vitatkozók közül jóval többen gondolkodtak a magasabb és alacsonyabb rendű reklám, másképp fogalmazva propaganda és reklám közötti megkülönböztetésben, ahol az író csakis az előbbiben vesz részt. Az alacsonyabb rendű reklám egy bizonyos cég termékét hirdeti, tehát annak a cégnek egy sikerült hirdetés előnyös,

a versenytársakat ugyanakkor hátrányba hozza. Például: „*Royal bútor, Royal kaszni...*” A propaganda viszont az írók véleménye szerint nem tesz különbséget tőke és tőke közt, hanem általában serkenti egy vagy több terméktípus fogyasztását, és ezzel az összes vállalat hasznát növeli, vagyis az egész nemzetet gyarapítja. „*Cipőt a cipőboltból!*” Karinthy Frigyes tagadta, hogy a gyakorlatban alkalmazható lenne a propagandisztikus eljárás. Amikor ő az egész emberiségnek akart használni azzal, hogy a nagyszerű, új találmányt, a repülőgépet ünneplő írást publikált, önkéntelenül is kedvezett bizonyos tőkecsoportoknak, s ártott másoknak. Például Karinthy cikke bizonyára tetszést aratott a repülőgépgyártóknál, de kevésbé örvendeztette meg azokat, akik tőkéjüket a Zeppelinek fejlesztésébe fektették. Ráadásul a cikknek elővigyázatlanul az OVOMALTINE címet adta, és másnap kapott is egy ládával a tápszerből, úgyhogy ez már Kodolányinál a legnyilvánvalóbb prostitúció. Karinthy ezért más megoldást javasol: az író teljes szellemi függetlenségét még anyagi függőség esetén is. Alkosson az író akár nagyregényt, akár pár soros reklámszöveget, mindig a meggyőződése irányítsa, és akkor „*aminek jó cégére van, az jó bor*” lesz. Ha az író saját meggyőződését képviseli, „*mondhassa [ezt] el... akkor is, ha azzal valakinek használ*”, úgy reklámozó tevékenysége nem lesz etikátlan.

Mire szolgálnak ezek a különféle megszorítások? Amikor a vita során az írók definiálták a szépirodalmat, akkor a meghatározásban mindig kulcsszerepet kapott az a kitétel, hogy az irodalom örök érvényű értékek, igazságok felmutatására törekszik, nem pedig a pillanatnyi haszonnal törődik. Ennek megfelelően Karinthy, Móricz vagy a „propagandisták” mind igazságkritériumokat igyekeztek megnevezni a reklámanként, tehát a művész akkor maradhat művész a reklám írása közben is, ha alkotása az igazság erejével bír. A szellem függetlenségére, az észre vagy a nemzeti érdekre hivatkozni egyaránt olyan stratégia, amely (esetleg) valóban igazolhatja az író mondanóját, még ha reklámversikét ír is. De miért érzéketlenek az igazságra a gazdasági szakemberek, nekik miért nincs szükségük igazságkritériumokra a reklám kapcsán? Én azt hiszem, szükségük van az igazságra, csak az a napi gyakorlat mögött álló ökonómiai elméletben és ennek szóképeiben már eleve adott, hiszen azokban a siker, az a bizonyos pillanatnyi haszon önmagát igazolja. Az észre apelláló hírverést követel Móricz az ankéton, mert akkor lesz a reklám igaz? De hiszen a piacon eleve racionálisan mérlegelő homo oeconomicusok vásárolnak, következésképp a sikeres, vagyis nagy nyereséget eredményező hirdetés feltétlenül az értelemre támaszkodik – válaszolnák a közgazdászok. Őszintén szóljon a reklám a hirdetett termékről – szabja feltételül Karinthy, mert szerinte így lesz igaz. Ám egy termék iránt megmutatkozó tartós fogyasztói érdeklődés, tehát a kereslet töretlensége úgyis csak akkor lehetséges, ha a reklám nem tartalmaz hamis állításokat – felelnék a másik oldalról. Kizárólag az egész nemzetet és ne csak bizonyos tőkéket gyarapító reklámozásban vállalna szerepet az írók nagyobb része? Csakhogy az önérvényesítő, haszonmaximalizáló cselekedetek eredője mindig a közjó irányába mutat, vagyis az egyesek haszna mindig a nemzet javára is válik az ökonómusoknál. Az irodalmi életből viszont – gyanítom – teljességgel hiányzik az a gondolat, hogy a piaci visszajelzések, egy végső soron mindent a helyes irányba terelő láthatatlan kéz döntene arról, vajon egy termék hordozza-e az igazságot. Az irodalmi diskurzusban az, hogy egy könyv bestseller, még nem igazolja a benne foglaltakat, sőt olykor ennek fordítottja tapasztalható. A piac erkölcsi tekintélyénél fogva megfelelőbb lehetetlen döntenök az egyik oldal szemével, viszont a pénz szofizmákkal operáló prókátora az irodalmi értékkel folytatott vitában a másikéval. Úgy látszik, a piacnál ágazik el a *Nyugat* és talán az egész irodalom útja a közgazdaságtétől.

Jegyzetek

1. Greiner Jenő: A MODERN BANKÜZLETRŐL. *Nyugat*, 1908/1.
2. Lásd Fenyő Mario: A NYUGAT HŐSKORA ÉS HÁTTERE. Gellén József (ford.), Csokonai, 2001. 86–115.; 130–194.
3. Bekker Zsuzsa: A MÉRÉS ÉS KORA. KELET-EURÓPAI REFLEXIÓK. In: RACIONALITÁS ÉS MÉLTÁNYOSSÁG. TANULMÁNYOK AUGUSZTINOVICS MÁRIÁNAK. Király Júlia–Simonovits András–Száz János (szerk.), Közgazdasági Szemle Alapítvány, 2000. 167–168.
4. Hayden White: A TÖRTÉNELMI SZÖVEG MINT IRODALMI ALKOTÁS. In: Hayden White: A TÖRTÉNELEM TERHE. Osiris–Gond, 1997. 68–102.
5. Donald N. McCloskey: A GAZDASÁGI SZAKÉRTÉLEM RETORIKÁJA. *Szociológiai Figyelő*, 1997/1–2. 167–175.
6. Minden írásnál a *Nyugat* digitalizált, internetes kiadását használom (<http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>).
7. Móricz Miklós: ÚJ GAZDÁK ÉS RÉGIEK. *Nyugat*, 1931/7.
8. Példának okáért a romániai reformról egész kötetet publikált: Móricz Miklós: AZ ERDÉLYI FÖLD SORSA. AZ 1921. ÉVI ROMÁN FÖLDREFORM. Erdélyi Férfiak Egyesülete, 1932.
9. Ezt a beszédmódot figyelhetjük meg az ifjú agrárius Bethlen Istvánnál. Az agráriusok vezéréről, Károlyi Sándorról tartott emlékebeszédében hangzott el: „a mezőgazdasági osztály, tehát a magyarság”. 1901. évi marosvásárhelyi programbeszédéből pedig kiderül, hogy ezen a mezőgazdasági osztályon a birtokosokat kell érteni: „a gazdák nem osztályharcot, nem felekezeti villongást, hanem bajaiknak kellő mérvben való méltánylását és orvoslását kívánják és joggal kívánják, mert velük együtt virágzik vagy bukik a nemzet”. (Kiemelés tőlem – B. D.) – Bethlen István: VÁLOGATOTT POLITIKAI ÍRÁSOK ÉS BESZÉDEK. Romsics Ignác (szerk.), Osiris, 2000. 95.; 102. Ezt a retorikát persze sokkal hatásosabban lehetett az első világháború előtt zsidó hitelezők és nemzetiségi agrárproletárok, mintsem az első világháború után magyar szegényparasztok ellenében alkalmazni. A gazdák alkupoziójának romlását jelzi, hogy 1941-ben Teleki Pál a földkérdésről értekezve már veszélyeztetve látta a régi gazdák nemzetfenntartó voltának elismerését: „a nemzet megerősítése céljából szűkségiünk van a földnek olyan elosztására, hogy kiszélesítse és megerősítse a földhözköttöttek társadalmát. Mások viszont meg kell értsék, hogy ehhez egyformán hozzátartozik a nemesség, a régi földbirtokosság is”. (Teleki Pál: VÁLOGATOTT POLITIKAI ÍRÁSOK ÉS BESZÉDEK. Ablonczy Balázs [szerk.], Osiris, 2000. 485.)
10. Magában a *Nyugatban* is találunk (nevezetes) példát az effajta beszédre: Illyés Gyula: A MAGYAROK MEGMENTÉSE. *Nyugat*, 1934/8.
11. Balkányi Béla: A MAGYAR FÖLDBIRTOK. *Nyugat*, 1917/2.
12. A birtokos elit és a nem magyarok kizárása a népi nemzetből egyaránt kivethető a *Nyugathól*: Illyés Gyula: i. m.
13. Erre utal a nagypolgárok zsidó származásának gyakori hangsúlyozása. – Klement Juddit: NAGYPOLGÁRSÁG A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYARORSZÁGON? EGY TÁRSADALMI RÉTEG MEGHATÁROZÁSÁNAK LEHETŐSÉGEIRŐL. In: ZSOMBÉKOK. KÖZÉPOSZTÁLYOK ÉS ISKOLÁZTATÁS MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD ELEJÉTŐL A 20. SZÁZAD KÖZEPÉIG. TÁRSADALOMTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Kövér György (szerk.), Századvég, 2006. 204.
14. A dalolásról tudósító Krausz Simon (ÉLETEM. Cserépfalvi, 1937. 36–37.) sajnos azt nem árulja el, hogyan folytatódott a szöveg, vajon már ekkor is az volt-e a következő sor, hogy „minden zsidó gazember”.
15. Kövér György: NAGY VAGYONOK LEGENDÁRIUMA. In: Kövér György: A FELHALMOZÁS ÍVE. TÁRSADALOM- ÉS GAZDASÁGTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Új Mandátum, 2002. 159–163.; Kövér György: A SCHOSBERGER-KLÁN. In: Kövér György: i. m. 51.
16. Ignotus: CHORIN. *Nyugat*, 1911/13.
17. A táblabíró fogalma körüli küzdelmekre lásd Hudi József: TÁBLABÍRÁK A REFORMKORI VÁRMEGYEI KÖZÉLETBEN. In: ZSOMBÉKOK. KÖZÉPOSZTÁLYOK ÉS ISKOLÁZTATÁS... 39.
18. Fenyő Miksa: EMLÉKBESZÉD CHORIN FERENCZRŐL. *Nyugat*, 1925/12–13.
19. A bizonytalanságra lásd Széchenyi Ágnes: IPARBÁRÓ, MECÉNÁS, FILOZÓF. Kornfeld Móric. 1882–1967. In: Kornfeld Móric: TRIANONTÓL TRIANONIG. TANULMÁNYOK, DOKUMENTUMOK. Széchenyi Ágnes (szerk.), Corvina, 2006. 30–32.
20. Kornfeld Móric: ÁLLAMI BEAVATKOZÁS. A TÖKEEMELÉST KORLÁTOZÓ KORMÁNYRENDELETHEZ. *Nyugat*, 1918/18.
21. A deheroizálás szövegszerűen is megfogható: „Tegnap még a társadalmi elismerés tömjéne

s az életélvezetnek virága tiéd volt, mert olcsóbban vettél, mint ahogy eladtál, s ebből vagyonod gyűlt? Mert gabonáddal, melyet ősszel visszatartottál, s ezzel a megélhetést megdrágítottad, tavasszal jöttél csak piacra, mikor a szükség az árat még jobban felhajtotta, s okosnak tartottad magadat, s tartottak mások is? Tegnap még a fejek meghajoltak elismerésben, mert valamely nyersanyag lefoglalásával lehetlenné tetted új vállalat létesítését, melyre mindenkinek szüksége volt, csupán neked nem? S íme, ma hirtelen mindaz, mi tegnap szabad volt és kitűnő volt, amihez elismerés és tisztelt vagyonosodás fűződött, ma tilos és büntetendő és megvetett?” – Kornfeld Móric: ÁLLAMI BEAVATKOZÁS...

22. Móricz Zsigmond: KORNFIELD ZSIGMOND. *Nyugat*, 1931/17.

23. Hogy mennyire erőszakolt volt ilyen népmesei klisékbe szorítani Kornfeld pályafutását, azt jól jelzi, hogy mielőtt ez a szegény és jelentéktelen fiatalember Pestre érkezett, bizony a Creditanstalt prágai fiókjának igazgatóhelyetteseként működött. – Kövér György: BANKÁROK ÉS BÜROKRATÁK. A MAGYAR ÁLTALÁNOS HITELBANK IGAZGATÓSÁGI TANÁCSA ÉS IGAZGATÓSÁGA (1876–1905). *Aetas*, 2005/1–2. 98–99., 112.

24. Persze azért, amit Kornfeld Zsigmond jövedelmi viszonyairól tudunk, abból világos, hogy az igazgatót nem érdemes vagyontalannak képzelnünk. – Halmos Károly: KORNFIELD ZSIGMOND. AZ EMANCIPÁLT „ÁLLAMBANKÁR”. In: SOKSZÍNŰ KAPITALIZMUS. PÁLYAKÉPEK A MAGYAR TÖKÉS FEJLŐDÉS ARANYKORÁBÓL. Sebők Marcell (szerk.), HVG–KFKI Csoport, 2004. 159–161.; Kövér György: BANKÁROK ÉS BÜROKRATÁK... 99.

25. Rádadásul a terjeszkedés még azelőtt történt, hogy Kornfeld Budapestre érkezett.

26. Az azonban kétségtelen, hogy a századfordulóra a Kornfeld Zsigmond vezette menedzsment már egyre inkább a részvényesektől, tehát a tulajdonosoktól függetlenül intézkedett a Hitelbank ügyeit. – Kövér György: OSZTRÁK CREDIT – MAGYAR HITEL. AZ OSZTRÁK CREDITANSTALT ÉS A MAGYAR ÁLTALÁNOS HITELBANK KARTELLJE (1871–1900). *Századok*, 2005/5. 1279.

27. A kutatások rendszerint a dualista korszakra vonatkoznak, és a bank-ipar kapcsolatokra korlátozódnak, így például a politikai befolyást nem vizsgálják. – Például Tomka Béla: ÉRDEK ÉS ÉRDEKTELENSÉG. A BANK-IPAR VISZONY A SZÁZADFORDULÓ MAGYARORSZÁGÁN. 1892–1913. Multiplex Media–Debrecen U. P., 1999.; Kövér György: BANK ÉS IPAR MAGYARORSZÁGON 1914 ELŐTT. In: Kövér György: A FELHALMOZÁS ÍVE... 309–320.

28. Greiner Jenő: i. m.

29. Radó Sámuel: A BANKOKRÁCIA. *Nyugat*, 1912/8.

30. Ő maga a jóval későbbi menedzseruralom kifejezést nem használja.

31. Mert a bankigazgató kétségtelenül ellenség, hiszen Radó démoninak nevezi hatalmát, majd a bankigazgatót és az ördögöt rendeli egymás mellé.

32. Móricz Zsigmond: i. m.

33. Például a Rimamurány–Salgótarjáni Vasúti Részvénytársaság esetében Tomka Béla úgy találja, hogy a vállalat igazgatói kezében összpontosult a hatalom, akik akaratukat még a vállalatához helyezett banki képviselőkkel szemben is érvényesíteni tudták. Tomka Béla: ÉRDEK ÉS ÉRDEKTELENSÉG... 140–141.

34. Székely Ferenc: „BANKOKRÁCIA”. LEVÉL RADÓ SÁMUELHEZ. *Nyugat*, 1912/22.

35. Ignótus: BANKOKRÁCIA. *Nyugat*, 1912/19.

36. Szemben a nemesség reformkori nemzedékével, amely önként lemondott előjogairól.

37. Radó Sámuel: Ignótus: JEGYZETEK A POLITIKA MÖGÜL. NÉPIES POLITIKA. *Nyugat*, 1910/19.; Radó Sámuel: NÉPIES POLITIKA. VÁLASZ IGNÓTUSNAK. *Nyugat*, 1910/20.

38. Radó Sámuel: VITA A BANKOKRÁCIA KÖRÜL. *Nyugat*, 1912/23.

39. Móricz Miklós: A BANKHATALOM HATÁRAI. *Nyugat*, 1931/13.

40. ANKÉT A MAGYAR IPARPÁRTOLÁSRÓL. *Nyugat*, 1932/8.

41. 1920 decembere és 1921 novembere közt Teleki Pál, majd Bethlen István kormányában.

42. MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSI ALMANACH. ÖTSZÁZ MAGYAR ÉLET. 1931–1936. Lengyel László–Vidor Gyula (szerk.), Globus [1932]. 197–199.

43. Néhány hónappal korábban az idegenforgalom felvirágoztatásáról tartott konferenciát a *Nyugat*. Ha lehet, még az iparpártolásnál is felületesebben taglalták e tárgykört, de az imént ismertetett metadiskurzus ezen az ülésen is folyt, csak ekkor még a kölcsönös udvariasság jegyében. Újdonságként legfeljebb az regisztrálható, hogy nemcsak elvontan elmélkedtek az irodalom és a gazdaság kapcsolatáról, hanem konkrétan a *Nyugat* önképét fogalmazták újra ebben a diskurzusban, azaz nemzetgazdasági nézőpontból. Nagy Endre szerint a *Nyugat* mint szellemi termék az egész ország nivóját növeli, amivel pedig idegenforgalmi vonzerejét fokozza. Gellért Oszkár pedig az idegenforgalom mintaképéül ajánlja a

folyóiratot, amely példát ad arra a nyitottságra a többi kultúra értékei felé, mely a turizmusban is elengedhetetlen. – IDEGENFORGALOM. (NYUGAT-KONFERENCIA, 1932. DECEMBER 7.) *Nyugat*, 1932/24.

44. Móricz Zsigmond: AMERIKAI REKLÁM MŰVÉSZEKNEK S ÍRÓKNAK. *Nyugat*, 1930/10.

45. A REKLÁM ÉS A MŰVÉSZET. (ANKÉT A BUDAPESTI NEMZETKÖZI VÁSÁR FELKÉRÉSÉRE A NYUGAT FÓRUMÁ ELŐTT). *Nyugat*, 1931/3.; Hallósy István: ÍRHAT-E ÍRÓ REKLÁMOT? *Nyugat*, 1931/4.; Faragó László: HOZZÁSZÓLÁS A NYUGAT REKLÁM-ANKÉTJÁHOZ. *Nyugat*, 1931/4.; Horvát Henrik: KORUNK SZÉGYENÉNEK EMLÉKMŰVE. *Nyugat*, 1931/4.; A REKLÁMSZÖVEG: ÚJ MŰFAJ. *Nyugat*, 1931/22.; Balogh József–

Beczkóy József: MÉG KÉT HOZZÁSZÓLÁS A REKLÁMHOZ. *Nyugat*, 1931/23.

46. A vita során csak Móricz Zsigmond és Kasák Lajos említette egy-két mondat erejéig, hogy az írók alkotásait is reklámozni szokás.

47. Halmos Károly: SZÉPIRODALOM – TÁRSADALOMTÖRTÉNET – KÖZGAZDASÁGTAN. In: ÉVEK ÉS SZÍNEK. TANULMÁNYOK FÁBRI ANNA TISZTELETÉRE HATVANADIK SZÜLETÉSNAJPA ALKALMÁBÓL. Steinert Ágota (szerk.), Kortárs, 2005. 404–406.

48. Kivéve Faragó Lászlót, akinek kételyei voltak abban a tekintetben, hogy az írók közbenjárása valóban javítaná a reklám hatékonyságát. – Faragó László: HOZZÁSZÓLÁS A NYUGAT REKLÁM-ANKÉTJÁHOZ. *Nyugat*, 1931/4.

Fráter Zoltán

OLVASNI, SOROK KÖZÖTT

A *Nyugat* utolsó száma

Amikor Illyés Gyula a *Nyugat* utolsó számát szervezte, még senki sem tudta, hogy az lesz a folyóirat utolsó száma. A lapengedély Babits nevére szült – „*Felelős szerkesztő és felelős kiadó: Babits Mihály*” –, s az 1941. augusztus elsejei megjelenésekor Babits még élt. Halála nem érte váratlanul a *Nyugat* körét, de arra talán Illyés sem számított, hogy mestere távozása a folyóirat nevének megszűnésével jár majd. Babits hónapok – sőt évek – óta beteg volt, egyre súlyosabb állapotban. Illyés és társszerkesztője, Schöpflin Aladár rendszeresen látogatta a kórházban, ahol a *Nyugat* körüli teendőkről is szó volt. A BESZÉLGETŐFÜZETEK tanúsága szerint május 20-án Illyés Gellért Oszkárral ment az esztergomi kórházba, nyolc nap múlva Schöpflin, Gellért és Illés Endre társaságában. Június 11-én ugyancsak Gellérttel, valamint Szabó Zoltánnal együtt keresték fel Babitsot. Július 2-án a beteg már csak rövidebb ideig volt képes fogadni vendégeit, feleségének kellett őket elvinni az ágytól, mert Babits nagyon elfáradt.

Illyés Gyula a főmunkatársként feltüntetett Kosztolányi halála után, 1937 januárjától lett a *Nyugat* társszerkesztője Schöpflin Aladár mellett. A lapnak ekkor még két szerkesztője volt, Babits és Gellért Oszkár, akinek neve azonban 1939 októberétől elmarad a címlapról. Gellért emlékezései szerint az októberi szám megjelenése után a miniszterelnöki sajtóosztályon dolgozó Komjáthy Aladár megkérdezte tőle telefonon, hogy miért vette le a nevét, mert erre semmiféle törvény vagy rendelet nem kötelezte. „*Azt feleltem, hogy előrelátó vagyok, s megelégszem azzal, ha tovább is csak a Nyugat-könyveket szerkesztem; s a beteg Babitscsal ezentúl úgyis Illyés osztja meg a szerkesztés munkáját.*” A gyakorlati lépéseket követelő, tényleges szervezői-szerkesztői feladatok javát így Illyés végezte Schöpflin kritikus közreműködésével és támogatásával, maga mögött